

» «Ақтаңдақтар» ақиқаты

1924 жылы ұлттық республикаларды құру кезінде қаншама жерінен айырылып қалғанымен қазақ елінің біртұтастанғаны, оның астанасы елдің ішіне қарай көшірілуі тұтас қазақ халқының өз күшіне сеніп рухтануына әкелген еді. Елдің шынайы кесемдеріне кеңестік ресми құжаттарда «Топшылдар» деген айыптар тағылды. Орталық билік үшін жетекшілері пролетариат кесемдерімен қорықпай айтысқа шығып тайталаса алатын республика халқының рухани өрлеуі тіпті де қажет емес еді.

Қазақстанның бірінші астанасы — Орынбор қаласы Ресей Федерациясының құрамына кіргізілді, жоспарланған жаңа астана — Ташкент қаласы Өзбекстан республикасының астанасына айналдырылып, сонымен бірге Ташкенттің айналасындағы аудандар мен болыстықтар да саналуан саяси қитұрқылықтармен тартып алынды. Соған қарамастан қазақ халқы алға жылжи берді. Осы кезеңде жаңадан құрылған Қазақстан Республикасының алғашқы қазақ хатшысы С.Қожановтың биік тұлғасын төмендету процесі басталып кетті. Өйткені, үшінші хатшы бола тұрып (бірінші хатшы — БК(б)П Орталық Комитеті арнайы жолдаған грузин В.И.Найшвили, екінші хатшы — Н.И.Ежов) елдің шынайы басшысына айнала білген С.Қожанов бастаған қазақ елі өзінің дербестігі мен автономиялығына ұмтылуды жалғастыруы мүмкін деген қауіп кеңестік билік иелерін алаңдатпай қоймады. Табиғаты момын және әділетті бірінші хатшы В.И.Найшвилдің С.Қожановпен бірлесе қызмет атқаруы, онымен достық қарым-қатынаста болуы коммунистердің жоспарына дұрыс келмеді. Сондықтан В.И.Найшвили Қазақстан Республикасының бірінші хатшылығынан КСРО Сауда халық комиссариатына жұмысқа ауыстырылды. Ал, оның орны-

Кеңестік билік «Топшылдарды» қалай қудалады?

Ал, Ф.Голощекин болса, С.Қожановты республикадан қуып шығумен проблема шешілмейтінін түсіне отырып, оның елде қалған С.Сәдуақасов, Ж.Мыңбаев сияқты мықты ізбасарларының бар екенін есте ұстап, «ТОПШЫЛДЫҚ» деген терминді ойлап тапты. Қазақ елін нәубетке ұшырату жоспарын Ф.Голощекин 1926 жылдың 25-30 қарашасында өткен БК(б)П-ның Қазақ өлкелік комитеті мен өлкелік бақылау

ә) Мыңбаев пен Сәдуақасов жергіліктендіру саласында ауытқушылықты қорғайды; бұл ауытқудың мәні — жергіліктендіру ісін дұрыс түсінбеуде және оны жергіліктендірудің аппараты қазақ бұқарасына жақындату мен сол бұқараны Кеңес құрылысына тарту міндеттеріне қаншалықты сай келетінін есепке алмай, қалай болса солай жүзеге асыруда; олар өздерінің талаптарына, бір жағынан, партия аппараты мен Кеңес аппа-

расындағы ұлтшылдық «оңшыл» және «солшыл» ауытқушылықтарға қарсы идеялық күресті күшейту қажет.

10. Сәдуақасов пен Мыңбаевтың жікшілдік күрес пен жұмысты тоқтатамыз деген мәлімдемесін ескере отырып, біріккен пленум партия ұйымы Сәдуақасов пен Мыңбаевтың мәлімдемесін олардың практикалық жұмысында тексеріп кереді және топ құрушылықтан бас тарту шынында да алдағы

келді, ол бұған дейін тұтасып келген Сәдуақасов пен Қожанов арасына жік түсіріп, Сәдуақасовты қарсы қою арқылы Қожановты қызметінен қуды» деп көрсетеді.

Ұлт оқығандарын бір-біріне қарсы айдап салудың басқа, сырттай, заң жүзінде біріккенімен, ішкі байланыс тұтастығы толық орнап бола қоймаған республиканы И.Сталин де, Ф.Голощекин де орталыққа толық бағындырудың тағы бір

болып өткен партия қатарын тазалау кезінде партия қатарынан шығарылған әрі ишанның баласы, Сырдария губерниясының партия комитетінің мүшесі Хасанжанов Ахметжан дегеннің кім екендігін баяндайды. Партия қатарынан шығарылғаннан кейін Хасанжанов өзінің туған өлкесі Сауранға қайта оралып, 2000-ға жуық адамға той беріп, уездік партия комитетіне сайлауға түспек болады. Осы үшін 1927 жылғы 9 қаңтарда болатын сайлауға дауыс беру құқығынан айырылған адамдарды да сайлаушылар құрамына кіргізіп жібергенін айтады. Бұл туралы айтып дауыс кетерген кедей-сайлаушыларды Хасанжановқа ерген топшылдар сайлау учаскесі болып таңдалып алынған мешіттің ішінде ұрып-соға бастайды. Атап айтқанда, белсенді кедей диқан Санышатов Садықтың басына пышақпен ұрып, ауыр жарақат салған. Саурандықтардың қарсылығын, олардың Сайрам көтерілісшілері мен топшылдарымен байланысын ОГПУ қызметкерлері Хасанжановтың сайлау күндерінің бірінде Сайрамнан салт атқа мініп Сауранға қайтып бара жатқан фактісімен дәлелдейді. Олар нақ осындай топтық күрестердің ошақтарын Шаян болыстығынан, Сайрам, Түлкібас болыстықтарынан да әшкерелеп көрсеткен.

Архивтік кесте мәліметінен көріп отырғанымыздай, Сырдария губерниясындағы бай-құлақтардың жалпы саны 586-ға жетіп, республика бойынша пайыздық үлесі 16,46%-ға, орташалардың саны 99-ға жетіп, республика бойынша пайыздық үлесі 21% болған, кедейлердің саны 27-ге жетіп, республика бойынша пайыздық үлесі 24,14%-ға жеткен. Ал, топшылдық ұйымдар мен бірлескен көтерілістерге қатысқан небәрі 7 жұмысшының және 10 әскеридің барлығы Сырдария губерниясынан қатысып, бұл көрсеткіштер республика бойынша 100%-ды құраған. Ал,

шылығынан кеңестеуде халық комиссариатына жұмысқа ауыстырылды. Ал, оның орнына атақты қанқұйлы «кіші Қазанның» бастамашысы Ф.И. Голощекин жіберілді. Ф.Голощекин мен С.Қожанов қазақтарды тәркілеу мәселесінде бітіспес қарсылас болғаны белгілі. Ф.Голощекиннің С.Қожановты қудалай бастауы И.Сталиннің арнайы тапсырмасымен басталғанын «Сталиннің Голощекинге хаты» деген құжат мәтінінен көруімізге болады. «Менде оны БК(б)П-дағы оппозицияға ықпалы бар және қатысы бар деп айыптауға ешқандай нақты негіз жоқ. Мен Қожанов жолдаста ұлтшылдық көзқарастың қалдықтары бар екенін білемін... Менімен әңгімелескенде Қожановтың өзі де Қазақстандағы жұмысында ұлтшылдық бағдары болғанын растады. Ол баспасөзде кез келген мәлімдеме жасап, өзінің қателіктерінен бас тартуға әзір екендігін айтты. Егер өлкелік комитет талап етсе, ол өзінің бұл әзірлігін жедел-ақ ісімен көрсететініне мен сенемін. Меніңше, өлкелік комитет оған бұл істе көмек көрсетуі қажет сияқты...»

Талай рет С.Қожановтан сөз қақтығыстарында жеңіліс тапқан Ф.Голощекин үшін жергілікті «бұратана» халықтың өзіне бағына қою қиын өкілімен айқасында бұл хат мықты құралға айналды. «Ұлтшылдықтың қалдығы», «С.Қожановтың өз кемшілігін мойындауы» сынды анықтамалар Ф.Голощекиннің енді шешуші шабуылға шығуына толық негіз жасап берді. Осыдан соң көп күттірмей, аяр саясаттың қазақ халқының арасына жік салу деген түрі басталып та кетті. Соның салдарынан ушығып бара жатқан талас-тартыс күшейіп, 1925 жылдың қазан айында Сұлтанбек Қожанұлы өзі негізін қалаған жаңа астананы өзгенің қолына тастап, Мәскеу қаласына кетуге мәжбүр болады. БК(б)П-ның Орталық Комитетінің аппаратына ұлт республикалары мен облыстары бойынша жауапты нұсқаушы болып жаңа қызметке тағайындалды.

өткен БК(б)П-ның Қазақ өлкелік комитеті мен өлкелік бақылау комиссиясының біріккен пленумында жүзеге асыруға мүмкіндік алды. Мына құжатқа назар аударып көрелікші: «Өлкелік комитеттің бюросындағы жағдай туралы баяндаманы талқылай келіп, оның кейбір мүшелерінің әкімшілік күреске қатысу фактісіне байланысты БК(б)П өлкелік комитеті мен өлкелік бақылау комиссиясының біріккен пленумы қаулы етеді:

1. V конференциядан бергі жерде көрініп отырғанындай, өлкелік комитеттің бүкіл бағыты тұтасымен және толық V конференцияның және II пленумының бағытын бейнелейді және өзінің партиялық ұстамдылығы мен практикалық жетістіктері жөнінен шынайы партиялық көзқарастағы адамдардың бөріне алауыздыққа және өлкелік комитет бюросының басшылығын кінәлауға сылтау болмауға тиіс еді және бола да алмады.

2. Бюро мүшелері Мыңбаев пен Сәдуақасовтың бюро басшылығының бағытына қарсы көтерген науқаны тек ТОП-ШЫЛДЫҚ пиғылдан туған.

3. Біріккен пленум былай деп есептейді: Қожанов, Сәдуақасов және Мыңбаев бастаған топ өзінің мәні мен күрес әдістері жөнінде Қазақстанға тән болған ескі жікшілдіктің қалдықтарын (принципсіздік және жеке бастың бақастығы) сақтай отырып, сонымен бірге ауылдағы дәулетті топтардың партия және Кеңес өкіметіне жасамақ ықпалын білдіретін идеялық ауытқушылықты көрсетеді.

4. Бұл ауытқу мынадан көрінеді:

а) Мыңбаев пен Сәдуақасов ауылдағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды өзгертудің революциялық әдістері туралы мәселе жөнінде II пленумының бағытымен өздерінің келіспейтінін талай рет айтты; олар ауылдағы қазіргі бар, революцияға дейінгі әлеуметтік-экономикалық қатынастарды өзгерте-пей-ақ еңбекшілердің шынайы советтерін құруға және ауылды социалистік құрылыс арнасына көшіруге мүмкін болады деп санайды.

талаптарына, бір жағынан, партия аппараты мен Кеңес аппаратын халықтың ұлттық құрамының пропорциясына қарай қазақтандыруға дейін барды, екінші жағынан, нақты кандидатураларды және партиялық басшылықты қамтамасыз етуді есепке алудың орнына, басты назарды партияның жоғарғы буынының басшыларын қазақтандыруға аударды; сөйтіп мәселенің шын мәніндегі шешімін; өлкелік комитеттің аппараты функциялық тұрғыдан жергіліктендіру қажеттігі жөніндегі бірауыздан қабылданған шешімінен назарды басқа жаққа аударды;

б) революциялық заңдылық бағытты жүргізу әлсіреді;

5. Біріккен пленум кеңес органдарында жалпы орын алып отырған және партиялық басшылықтан-қол үзу мен шектеу сияқты әрекеттердің өте қауіпті белгілерін атап көрсетеді.

6. Біріккен пленум Қожанов, Мыңбаев және Сәдуақасов басқарған топтың мінез-құлқы мен жұмысын және позициясын айыптайды және өлкелік комитеттің тарапынан оларға ұйымшылдықпен тойтарыс берілгенін мақұлдайды. Біріккен пленум топ құрушылықтың қайталануы жөнінде Қазақстанның бүкіл партия ұйымының пікірін сұрауға мәжбүр ететінін ескертеді.

7. Пленум «солшыл» жалауды жамылған қарама-қарсы топтардың әрекеттерін де дәл солай батыл айыптайды.

8. Біріккен пленум ескі топтардан қол үзіп, тура партиялық бағытқа сай бағдар ұстанған салауатты қазақ қызметкерлері активінің өсіп келе жатқандығын қанағаттанғандықпен атап өтеді.

9. Біріккен пленум қазақ жетекші баспасөзінің партиялық бағытының дұрысталып келе жатқанын атап көрсетеді және жалпы алғанда қазақ ұйымындағы партиялық бағыттағы ұйымдық тұрғыдан бұрмалаушылықтарға қарсы батыл күрес жүргізу қажет деп есептейді. Атап айтқанда, алашорда идеологиясына, қазақ коммунистері

көреді және топ құрушылықтан бас тарту шынында да алдағы уақытта қалыпты жұмыс істеу үшін қажетті жағдайлар жасайды деп есептейді».

Дегенмен, кеңестік биліктің С.Қожановқа осыншама шүйлігуі тек қана оның мінезінің ерекшелігі мен қазақ қоғамындағы жоғары беделіне ғана байланысты болды ма, нақ осы себептер ғана оның азапты өлімі мен қуғындалуына себеп болды ма деген сауалдар халықшыл тұлғаның өмірі мен қызмет жолын зерттеушілерге маза бермесе керек. Бұл сұраққа жауапты сол заманның куәгері, жазушы Сәбит Мұқановтың мына сөзінен табуға болады:

«...Менің Сұлтанбек Қожанов туралы бұған дейін білетінім:

1. Совет өкіметіне қарсы өлең-жыр жазудан тынбай келе жатқан алашордашыл ақын Мағжан Жұмабаевтың Қазақстанда бастыра алмаған өлең, поэмаларын 1923 жылы Ташкент қаласында бастырды да, өзі кіріспе сөз жазып, Мағжанды аспанға шығара мақтады.

2. «Алаш» лидері Ахмет Байтұрсыновтың 1923 жылдың күзінде Орынборда құлаған юбилейін Ташкентте өткізіп, Түркістан республикасының басқарушы газеті – «Ақ жолда» Байтұрсыновты мақтаған мақалалар бастырды, портретін жариялады.

3. Түркістан республикасын Қожанов басқарған кезде (1922-1925 жж.) Алашорда партиясының лидерлері: Халел Досмұхамедов, Хайретдин Болғанбаев, Мырзағали Есполов, Жүсіпбек Аймауытов, тағы басқалары Ташкент қаласынан ғана пана тапты да, ондағы «Ақ жол» газеті мен «Шолпан» және «Сана» журналдарында ұлтшылдық бағытта, кейде совет үкіметіне қарсы шыққан бағытта жазған шығармаларын жариялап тұрды».

Сонымен бірге, С.Мұқанов С.Қожановтың хатшылық қызметінен қуғындалуы туралы «Каз. Крайкомның бұрынғы секретарі – Нанейшвили кетіп, орнына Голощекин деген кісі

Ф.Голощекин де орталыққа толық бағындырудың тағы бір жолы – С.Қожановқа «мойындау хатын» жазғызу деп есептеді. Осыдан кейін Т.Рысқұлов пен С.Қожановқа қарсы әрекеттер мен оның ағайын-туысқандарын толық қудалау күшіне енді. Тұрақты ізкесулер негізінде Сырдария губерниялық ОГПУ-дың бастығы Севергин мен оның екінші бөлімінің бастығы Борисов дегендердің 1927 жылы Шымкент уезінде сайлау науқанында болған жайсыз жағдайлар туралы губерниялық БК(б)П-ға жіберген аса құпия хатында уезде С.Қожановтың және Т.Рысқұловтың соңынан ерген екі топ қалыптасқандығын көрсетеді. ОГПУ-дың екі қайраткерге өріптес күрескерлерге «топшылдар» деп ат қоя отырып, аттарын атап, түстерін түстеп, екі дара етіп көрсетуі – топтық күреске қатысушылардың кеңестік биліктің қыспағынан өзінен пана сұраған халықты аман алып қалу үшін жасаған әрекеті емес, керісінше билікке ұмтылушылық деп көрсетпек болғанынан туындаған жайт екені белгілі. Топшылдардың кеңестік билікке қарсылығының табысқа жетуінің тағы бір сыры – олардың жергілікті байлар және дін иелерімен өзара мықты одақ құра алуында еді. Бұл туралы осы хат мәтінінде ашық көрсетілген. «Қызметкерлері бай-молдалармен байланысқа түскен партия ошақтарының кері салдарынан тұтас партияның атына күйе жағылуда» деп көрсетілген әлгі хатта. Топшылдардың әрекеті кеңестік билікке қарсы көтерілістер мен толқуларды туындататын негізгі себеп дей келе, ОГПУ қызметкерлері сондай толқулардың қатарында «Арыс инциденті», «Түлкібас болысының 17-ші ауылындағы инцидент» деген оқиғалардың болғандығын жанамалай жеткізеді. Осылардың барлығын Ахимбеков деген «партия ішіндегі топшылдың» ұйымдастырып жүрген әрекетінен туындаған кері құбылыс деп көрсетеді. Осы топтың ұйымдастырушысы 1924 жылы Шымкент уезінде

губерниялық қатысушылардың көрсеткіштер республика бойынша 100%-ды құраған. Ал, губерния бойынша топтаса күресуге қатысқан дін иелерінің жалпы саны 41-ге жетіп, республика бойынша көрсеткіштің 30,61%-ын құраған. 1681 топшыл ұйымдасқан күрескерлердің 610-ының әлеуметтік құрамы туралы архивтік дерек мәлімет бермеген.

Дегенмен, жартылай ғана анықталған мәліметтер бойынша кеңестік билікке ұйымдасқан қарсылыққа Сырдария губерниясы бойынша қатысушылардың жалпы үлес салмағы 22,72%-ға жеткенін көруімізге болады. Бұл – Семей губерниясынан кейінгі екінші көрсеткіш.

Сонымен бірге, көтерілісшілердің сапалық құрамы мен күрескерлік рухы жағынан Сырдария орталығы Семей орталығына қарағанда алдыңғы орында екендігін де байқауға болады. Оның үстіне тек Сырдария губерниясындағы топтық күрес басқа әлеуметтік топтармен бірге өз құрамын «пролетариат диктатурасы» дейтін ұрандық-титулдық әлеуметтік топтың өкілдерінің және оларға қызмет жасаушы әскерилер құрамынан өз қатарларына мүшелер тарта алған орталық болды. Семей орталығына қарағанда Сырдария орталығының күрескерлік сапасының жоғары болу себебі орталық және солтүстіктегі Алашорда мүшелерінің осы жылдарда оңтүстікке қарай ойысуынан және ұлттық шекара бөлінісі кезінде Түркістан республикасының «киргиз қызметкерлерінің» күрескерлік қабілетінің шындалуынан деп тұжырымдауға болады.

Г.ЖАНЫСБЕКОВА,
Саяси қуғын-сүргін
құрбандарын толық ақтау
жөніндегі Шымкент өңірлік
комиссиясы жұмыс
тобының жетекшісі, тарих
ғылымдарының
кандидаты, М.Әуезов
атындағы ОҚУ-дың
доценті.
Ж.ӘШІМ,
тарих магистрі.